

САЙЛАУДЫ БАҚЫЛАУ БОЙЫНША ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МИССИЯ Қазақстан Республикасы – Кезектен тыс президенттік сайлау, 9 Маусым 2019 ж.

АЛДЫН АЛА ҚОРЫТЫНДЫЛАР ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕР ЖӨНІНДЕ МӘЛІМДЕМЕ

АЛДЫН АЛА ҚОРЫТЫНДЫЛАР

9 маусымдағы кезектен тыс президенттік сайлау әдеуетті саяси реформаларды ұсынуға ыңғай тудырды, алайды сыни үндеулерге қысым көрсету сынды негізгі бостандықтар құқығының бұзылуы сынды жайттар орын алды. Жеті кандидат сайлауға түсті, сонымен қатар, олардың қатарында алғаш рет әйел адам президенттікке кандидаттылыққа ұсынылды, сондай-ақ президенттікке кандидаттылыққа ұсынылу құқығы шектелді және бейбіт жиналыстарыды ұйымдастыру мен шынайы саяси плюрализмге кедергі болды. Қысқа мерзімді қолжетімділікке қарамастан, сайлауға дайындық жұмыстары тиімді ұйымдастырылды, сондай-ақ сайлау күні үрдістері тәртіппен орындалды. Алайда, сайлау күні бюллетендердің сайлау жәшігіне тасталынуы, ЕЫҚҰ міндеттемелерінде талап етілгендей дауыстарды санаудың әділдігіне кепілдік берілместен, дауыстарды санау үрдісіне енжарлық таныту сынды елеулі ақаулар байқалған. Ірі қалаларда сайлау күні бейбіт наразылық білдірушілердің жаппай тұтқынға алынуы орын алды.

Аталмыш сайлау 1991 жылдан бері келе жатқан Қазақстан Республикасының тұңғыш және көпжылдық Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өз лауазымынан босатылғаннан кейінгі алғашқы сайлау болып табылады. Бірқатар кандидаттар саяси әртүрлілікті ұсынғанымен, тек кейбіреулері ғана айқын және ашық стратегиялық үгіт-насихат платформасын көрсетті. Сайлау «*Нұр Отан*» партиясының басшылығы үстемдік ететін саяси аяда, сонымен қатар азаматтық қоғам және оппозициялық көзқарастар шектелген кеңістікте өтетін болады. Саяси күштердің қазіргі монополиясы ЕЫҚҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатында бекітілгендей нағыз саяси плюрализмнің дамуына күмән тудырады.

Сайлау туралы заң сайлауды өткізу бойынша техникалық негізді қарастырады. Алайда, жиналыстарға, сөз еркіндігіне, бірлестіктерге, ақпаратқа қолжетімділікке конституциялық тұрғыдан кепілдік беріледі, сонымен қатар саяси өмірге араласу құқығы заңмен айтарлықтай шектелген. Соңғы заңды түзетулерге қарамастан, ЕЫҚҰ/ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсыныстарының басым көпшілігі елеусіз қалды. Нормативті-құқықтық базадағы елеулі кемшіліктер және олардың жүзеге асырылуы сайлау үрдісін өткізуде қиындықтар туғызады, сонымен қатар ЕЫҚҰ/ДИАҚБ міндеттеріне және басқа да халықаралық стандарттарға сәйкес нормативті-құқықтық базаның қажеттілігі айқындалады.

Сайлауалды дайындықтарды сайлау комиссиясы уақытылы, әрі тиімді түрде ұйымдастырды. Орталық сайлау комиссиясы (ОСК) жүйелі түрде ашық отырыстар өткізді және ақпараттарды уақытылы түрде жариялап отырды. Іс жүзінде төменгі деңгейдегі комиссиялардың бірталайының басшылық етуші партиялары шамадан тыс ұсынылды және бұл тағайындау тетіктеріне, сәйкесінше олардың бейтараптылығына қатысты алаңдаушылық туғызды. ОСК сайлаушыларды оқитудың ауқымды бағдарламасын жасады. Көптеген учаскелік сайлау комиссиялары үйлерді аралау арқылы дауыс берушілерге сайлау күні туралы ақпарат жеткізді, бірақ кейбір сайлаушылардың дауыс беруі бойынша сауалнама алынып, тіркеуге енгізілді, бұл кейбір сайлаушылар тарапынан қысым нысаны ретінде қабылданды.

12 миллионға жуық сайлаушы тіркелді. Заңға енгізілген соңғы өзгерістерге сәйкес, сайлаушылар тізімі мемлекеттік азаматтық тіркелімнің деректеріне негізделі, сонымен қатар түрлі көздерді қолданудың алдыңғы тәжірибесінің жетідірілуіне сүйене жасалды. Сайлаушылар тізімі қоғамдық

бақылауға қолжетімді болып табылады. Сайлау учаскесіне тиесілі болып табылатын тұрғылықты мекенжайларын растай алған сайлаушылар сайлау күнгі екі реттік тіркелу мүмкіндігін қолдана отырып, тізімге ене алады. Арнайы сайлау учаскесінде тіркелген кейбір сайлаушылар өздерінің тұрақты мекенжайларында да тіркеледі. Дауыс беру үшін есептен шығу куәлігінің қолданылмауына қатысты алаңдаушылық тууда. Халықаралық стандарттарға сәйкес, бас бостандығынан айырылған және сот үкімі бойынша әрекет етуге қабілетсіз азаматтар дауыс беру құқығынан айырылады.

Кандидаттардың құзіреттілігіне қатысты нормативті-құқықтық база қатаң түрде шектелген. 2017 жылғы конституциялық және заңнамалық түзетулерге сәйкес, кандидаттыққа өзін-өзі ұсыну құқығы алынып тасталынды, сонымен қатар кандидаттар пулын айтарлықтай кемітіп, құзіреттілік талаптары таныстырылды. Атап айтқанда, біліміне, ел территориясында тұруға және мемлекеттік қызметте болу немесе кез келген мемлекеттік лауазымда болуы сынды талаптар ЕЫҚҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарға қайшы келеді. Кандидаттыққа құзіретті тоғыз үміткердің біреуінің кандидатурасы алынып тасталынды және біреуі тіл емтиханынан өте алмады. Тіл емтиханын нәтижелерін бағалаудың айқын критерийі болған жоқ. Қалған жеті үміткер талап етілген 118,140 қолдаушы қолдарды үш күн ішінде жинауға міндеттелді және тіркелді.

Сайлауалды науқаны аса көрнекі болған жоқ және шектеулі ғана қоғам қызығушылығын тудырды. Сайлауалды науқанын өткізу орнына өтініш бойынша қиыншылықтар жайлы ешбір кандидат хабарламаған болса да, қоғамдық жиналыстарды өткізуге алдын ала он күн бұрын рұқсат алу талабы халықаралық стандартқа қайшы келеді. Полицияның ықтимал жиналыстардың алдын алу мақсатында күдіктілерге тергеу жұмыстарын жүргізді және оларды уақытша қамауға алды. Президент қызметін атқарушы Тұңғыш Президенттің қолдауына ие болды. Бірқатар жағдайларда мемлекеттік қызметкерлер мен студенттер ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ға мемлекеттік қызметкерлермен сайлауалды іс-шараларға қатысу бойынша нұсқаулықтың берілгендігін және президент қызметін атқарушы тұлғаға дауыс беретіндігі жайлы мәлімдеді. Аталмыш әрекеттер партия мен мемлекет арасындағы шекараны бұзды, сонымен қатар сайлаушылардың ЕЫҚҰ міндеттемелерінде көрсетілгендей еркін дауыс беруіне байланысты алаңдаушылық туды.

Конституция сөз бостандығына және ақпараттарға қолжетімділікке кепілдік береді, алайда қатаң түрде заңмен шектеледі. ЕЫҚҰ/ДИАҚБ алдыңғы ұсыныстарына қарамастан, айыптау мен кемсіту құқық бұзушылық болып табылады. Заңмен бекітілген санкциялар, күнделікті белгілі бір вебсайттардың бұғатталуы мен әлеуметтік желілерге шектелген қолжетімділік өзін-өзі цензурауға алып келді, сондай-ақ Интернетте шектелген саяси пікірталас тудырды. БАҚ сайлауалды үгіт барысында кандидаттарға ресми түрде эфирлік уақытпен қамтамасыз еткенімен, президент қызметін атқарушының ресми құзіреттілігімен жан-жақты қамтылуы және Тұңғыш Президенттің қолдауы барлық кандидаттар үшін тең ойын алаңының дәрежесін көрсете алмады. Аталмыш барлық факторлар сайлаушылардың ақпаратты түрде таңдау жасау қабілеттерін шектеді.

Сайлау туралы заң сайлау науқанын мемлекеттік және жеке қаржыландыру бойынша мәселелерді толықтай қамтитын ережелерді қамтиды. Алайда, мемлекеттік қаржыландыруға өтініш білдіру, оны жұмсау бойынша есеп беру үрдісі тым күрделі болып табылады. ОСК кандидаттардың қаржылық салымдары және олардың жұмсалыуына қатысты есептерді сайлау күнінен бұрын жариялады. Алайда, аталмыш салымдар мен шығындардың топтастырылып көрсетілмеуі жалпы қаржылық айқындықты төмендетті.

Заң сайлауға мүдделі тұлғаларды сайлау үрдісіне қатысты шағымдарды сайлау комиссияларына немесе сотқа жіберуге мүмкіндік береді. Алайда, соңғы нәтижелерге шағымдану құқықтары президентке, премьер-министрге және парламентке шектеледі. Сайлау күнінен бұрын, ОСК 157 өтініш пен шағымды қарады, алайда транспаренттілік пен құқықтық қорғау құқығына әсер етіп

өтініштер мен шағымдар, сондай-ақ оған қатысты шешімдерді жарияламады. Барлық деңгейлі соттарды тікелей президент бекітеді және қызметінен босатады, сондай-ақ олар атқарушыға тәуелді етуі биліктерді бөлу қағидаттарына қайшы келеді.

Сайлау туралы заң азаматтар мен халықаралық бақылаушылардың қызметтерін қамтиды. Халықаралық бақылаушыларды ОСК аккредиттегенімен, азаматтық бақылаушылар үшін ресми аккредиттеу үдерісі жоқ. Азаматтық қоғамға шектелген кеңістікке қарамастан, бірқатар ұйымдар бақылаушыларды орналастырды, бірақ ЕЫҚҰ көптеген сұхбаттасушылары саяси бағдар немесе кейбір топтардың дербестігіне қатысты алаңдаушылық білдірді.

Сайлау күні тиімді ұйымдастарылыған, бірақ ел бойынша бақылауларда маңызды ақаулармен қатар, бюллетендердің сайлау жәшігіне тастау, топпен дауыс беру және сайлаушылар тізіміне сәйкес қолдардың шынайылығын тексеруде қателіктер байқалған. Сайлау күні барысында сайлауға қатысты пікірталас тудырған бірқатар бейбіт наразылық білдірушілікке полиция тарапынан күш көрсетілді және жаппай тұтқынға алуға алып келді. Санақ қасақана бұрмалаушылық әрекеттері мен 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.4 тармағында талап етілгендей, бюллетендер саналғандығы мен әділ жарияланғандығына қатысты маңызды мәселелерге байланысты бақылаулардың жартысынан көбінде негативті бағаланды. Бақылаушыларға аса айқындылық танытылмады. Ресми нәтижелерді кестеге еңгізу үрдісі әлі де жүріп жатыр.

АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕР

Алғышарттар және саяси мәнмәтін

19 наурызда 1991 жылдан бері келе жатқан Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Назарбаев өз еркімен президенттік өкілеттігін тоқтатты. Конституцияға сәйкес, Президент өкілеттілігі Сенат Төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаевқа берілді.¹ Н.Назарбаевқа Тұңғыш Президент лауазымы берілді, «*Нұр Отан*» саяси партиясының басшысы және өмірінің соңына дейін Қауіпсіздік Кеңесіне төрағалық ету құқығы берілді.² 9 сәуірде Қ.Тоқаев 9 маусымда өтетін кезектен тыс президенттік сайлау туралы мәлімдеме жасады, сондай-ақ сайлаудың еркін, әділ әрі ашық өтетіндігін айтып өтті.³ Аталмыш сайлау алтыншы кезектен тыс тікелей ұлттық сайлау болып табылады.

Қазақстан президенттік республика болып табылады, онда президентке Парламентті таратуға, заңға бастама көрсетуге және оған вето салуға, сыртқы және ішкі істер, қорғаныс министрлерін тағайындауға және босатуға, Орталық сайлау комиссиясының (ОСК) екі мүшесін және оның төрағасын бекітуге кең өкілеттер беріледі.⁴ Аталмыш сайлау 2016 жылы өткізілген кезектен тыс Парламенттік сайлауда Парламенттің төменгі палатасындағы (*Мәжіліс*) 98 мандаттың 84-іне ие болған «*Нұр Отан*» партиясының басшылығы үстемдік ететін саяси ортада өтетін болады. Қосымша тоғыз мандатты президент тағайындайтын консультативтік орган – Қазақстан халқы

¹ Конституцияда бекітілгендей Сенат Төрағасы президент міндетін қалған мерзімнің соңына дейін атқарады. Алдыңғы президент Н.Назарбаевтың лауазымдық мерзімі заңға сәйкес 2020 жылдың соңында аяқталады. Н.Назарбаевтың қызы Дариға Назарбаева жаңа Сенат Төрағасы лауазымына тағайындалды.

² Қауіпсіздік Кеңесі жоғары мемлекеттік лауазымды тұлғаларды қамтиды, сонымен қатар, сыртқы, қорғаныс және ұлттық қауіпсіздік саясатын жетілдіреді, сондай-ақ олардың мемлекеттік органдармен жүзеге асырылуын бақылайды, құқықтық актілерді бағалайды және президентке кеңесшілік етеді. Тұңғыш Президентке заңды түрде өмірінің соңына дейін үкімет пен басқа да лауазымды тұлғаларға бастамаларды көтеру құқығымен қатар, ел саясатын басқаруды үйлестіруге елеулі өкілеттік беріледі.

³ [Президенттің 9 сәуірдегі халыққа жолдауын](#) қараңыз.

⁴ 2017 жылғы алдыңғы президент Н.Назарбаевтың бастамасымен жасалған конституциялық реформа Парламенттің рөлін күшейту және тежемелер мен теңестірмелер жүйесін нығайтуға бағытталған.

ассамблеясы жанама түрде сайлайтын болады.⁵ Әйелдер *Мәжілісте* мандаттың 27 пайызына және министрлік мандаттың 18-іне ие.

Кезектен тыс сайлауды өткізу туралы мәлімдеме жасалғаннан соң ірі қалаларды бірнеше наразылық білдірулер болып өтті, сондай-ақ барлық саяси тұтқындардың босатылуы талап етіліп, сайлауға бойкот жариялауға шақырды. Билік органдары аталмыш жиналыстарды өткізуге рұқсат алынбағандығы себебінен бұл жиналыстарды заңсыз деп таныды, нәтижесінде ондаған адам тұтқынға алынды.⁶ Соңғы жылдары кейбір оппозициялық партияларға шектелген заңнама немесе қылмыстық қудалау нәтижесінде тыйым салынды және шеттетілді.⁷ Жеті тіркелген саяси партия ұсынылды, алайда жаңа саяси партиялардың тіркеу бойынша мүмкіндіктері Саяси партиялар туралы заңмен қатаң шектеледі.⁸ Бірқатар халықаралық ұйымдар саяси өмірге араласу мүмкіндіктеріне қатысты алаңдаушылық білдірді.⁹ Аталмыш сайлауда бейбіт жиналыстарды өткізуге қойылған шектеулер мен саяси күштердің қазіргі монополиясы ЕЫҚҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатында бекітілгендей нағыз саяси плюрализмнің дамуына күмән тудырады.¹⁰

Сайлау жүйесі және нормативті-құқықтық база

Президент біріңғай жалпыұлттық сайлау округінде абсолютті көпшілікпен бес жылдық мерзімге сайланады. Кандидаттардың бірде-бірі дауыстың 50 пайызын ала алмаған жағдайда, ОСК белгілеген күні екі ай ішінде қайтадан дауыс беру жүргізіледі, оған неғұрлым дауыс санын көп жинаған екі кандидат қатысады.¹¹ Екінші турда ең көп дауыс санын алған кандидат сайланады.

Қазақстан демократиялық сайлауларды өткізу бойынша ірі халықаралық және аймақтық ұйымдарға мүшелік етеді.¹² Президенттік сайлауға қатысты нормативті-құқықтық база

⁵ Парламентке екі партия ұсынылды: «*Ақ жол*» және «*Қазақстан Коммунистік халық партиялары*» (ККХП), әрқайсысында 7 мандат.

⁶ 21 сәуірде #Әділсайлау үшін және #мендетандаубар атты хэштегтермен «Шындықтан қашып құтыла алмайсың» деген жазуы бар баннерлерді Алматы қаласында болған марафон кезінде іліп қойғаны үшін екі белсенді 15 күндік әкімшілік жазаға тартылып, қамауға алынды. 1 мамыр – Қазақстан Халықтарының Бірлігі күні және 29 сәуірде Алматы қаласында Конституция заңдарында көрсетілгендей, «биліктің бірден-бір қайнар көзі – халық» деген жазуы бар баннерді іліп қойғаны үшін аталмыш азамат бес күндік қамауға алынды. 9 мамыр – Жеңіс күні мерекелері қарсаңында наразылық білдірушілер саяси тұтқындарды босатуды талап етті және аталмыш сайлауға бойкот жариялауға шақырды. Наразылық Нұр-Сұлтан, Алматы, Ақтөбе, Шымкент және Орал қалаларында орын алды. 6 мамырда Орал қаласының орталық алаңында ешқандай жазу жазылмаған плакат ұстап шыққан жергілікті азамат ұсталып, тергеуге алынды.

⁷ 2019 жылы 31 мамырда, «Біздің Құқықтарымыз» саяси партиясының жетекшілері сотқа шақырылып, 2019 жылы наурыз айындағы конгрессті өткізуші органдармен алдын алды. 2018 жылы наурызда, Қазақстанның Демократиялық таңдауы саяси қозғалысын (ҚДТ) экстремисттік ұйым деп таныды және оған тыйым салды. 2015 жылы Алматы қаласының Экономикалық Соты мүшелер сәйкессіздігіне байланысты «Қазақстан коммунистік халық партиясының» жұмысын тоқтату туралы бұйрық шығарды. 2012 жылы «Алға» тіркелмеген саяси партиясының көшбасшысының тұтқынға алынуы себебінен сот партияны экстремисттік деп танып, партия жұмысын жалғастыруына тыйым салды.

⁸ Тіркелу үшін елдегі облыстарының 2/3 бөлігінен шыққан 1,000 қатысушымен партия конгресін өткізуі тиіс. Сонымен қатар, партия барлық аудандар атынан және республика қалаларының атынан 40,000 құжатты мүшелері болуы тиіс. Соңғы тіркелген «Бірлік» партиясы 2013 жылғы тіркелген екі партияның бірігуінен шыққан партия болып табылады. 2006 жылдан бері ешқандай партия тіркелген жоқ.

⁹ БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің (АҚК) [Қазақстандағы екінші мерзімді баяндама қорытындыларына ескертулердің](#) (9 тамыз 2016 жыл), 54b тармағында, «...Қоғамдық бірлестіктермен қатар, саяси партияларды қылмыстық әрекеттерге бармауы заң ережелері бойынша легитімді әрекеттеріне жалпыға бірдей анықталған және құқықтық айқындылық қағидасына сай келмейді... [және] саяси партиялардың таратылуы немесе тоқтата тұрылуы үшін негіздемелерді айқындауға...» Қазақстанды шақырады.

¹⁰ Саяси күштердің қазіргі монополиясы ЕЫҚҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатында бекітілгендей нағыз саяси плюрализмнің дамуына күмән тудырады.

¹¹ ОСК қажет болған жағдайда екінші турдың күнін тек 9 маусымдағы сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін белгілейтіндігін ЕЫҚҰ/ДИАҚБ-ға мәлімдеді.

¹² 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактісін (АСХҚП), 1979 жылғы Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенциясын (СИДО), 1965 жылғы

Конституция мен Сайлау туралы конституциялық заңмен (Сайлау туралы заң) шектеледі.¹³ ОСК құқықтық нормалардың егжей-тегжейлі қамтамасыз етілуін реттейді.¹⁴ 2017 жылғы конституциялық түзетулер бойынша кандидаттардың өзін-өзі ұсынуына шек қойылады, президенттікке кандидаттыққа ұсынылу бойынша қосымша талаптар енгізілді, сондай-ақ заңмен белгіленген қосымша шектеулердің енгізілуіне рұқсат беріледі. 2017 және 2018 жылдары Сайлау туралы заңға кандидаттарды іріктеу критерийлеріне қойылатын жаңа шектеулер енгізілді, сонымен қатар сайлаушыларды тіркеу үрдістері және сайлау үрдісін басқару құрылысына өзгертулер енгізілді.

Сайлау туралы заң сайлаудың өткізілуінің техникалық негізін қамтамасыз етеді. Нормативті-құқықтық база түсініксіз және тиянақсыз болып қала бергенімен, соңғы заңды түзетулерге қарамастан, ЕЫҚҰ/ДИАҚБ-ның негізгі бостандықтарға қатысты, сондай-ақ кандидаттардың құқықтар мен оларды тіркеуге, БАҚ ортасына қатысты ұсыныстар жауапсыз қалды. Конституцияда кепілдік берілетін сөз еркіндігі, бейбіт жиналыстардың, бірлестіктердің негізгі еркіндігі, ақпараттарға қолжетімділік, сонымен қатар саяси өмірге қатысу, әсіресе, айыптау, қоғамдық кемсіту, ұлттық және діни алауыздық, жалған ақпаратты тарату, сондай-ақ өзге де әкімшілік шектеулер Қылмыстық кодекс ережелерімен шектеледі.¹⁵ Сонымен қоса, азаматтық қоғам жұмыс жасайтын кеңістік қатаң түрде шектелген, оның ішінде шетелдік қаржыландыруға қойылатын шектеулер мен экстремизмге қатысты заңды негізсіз қолдану тек қылмыстық санкцияларға алып келе ғана қоймастан, сонымен қатар азаматтық құқықтың біршама бөлігіне автоматты түрде шектеулер қоюға алып келеді.¹⁶ Нормативті-құқықтық базадағы аталмыш маңызды кемшіліктер мен олардың қолданылуы демократиялық сайлауларды өткізуде қиындықтар туғызады, сонымен қатар ЕЫҚҰ міндеттемелері мен басқа халықаралық міндеттемелердің және стандарттарға сәйкес нормативті-құқықтық базаның қажеттілігін туғызады.¹⁷ Нормативті-құқықтық базадағы аталмыш елеулі кемшіліктер және олардың қолданылуы сайлау үрдісін өткізуге кедергілер туғызады, ал бұл ЕЫҚҰ міндеттемелерінің және халықаралық міндеттемелер мен стандарттарға сай келетін нормативті-құқықтық базаның қажеттілігін көрсетеді.¹⁸

Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияны, 2003 жылғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенцияны, 2006 жылғы Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны (МҚК) және 2002 жылғы Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына мүше елдердегі Демократиялық сайлаудың, сайлау құқықтары мен бостандықтарының стандарттары туралы конвенцияны қоса алғанда. Қазақстан «Демократия үшін құқық арқылы» Еуропалық комиссия Кеңесіне мүшелік етеді (Венециялық комиссия).

¹³ Қолданылатын басқа заңдар Тұңғыш Президент туралы заңды, Тұңғыш Президент – Елбасы туралы Конституциялық заңды, Мемлекеттік қызмет туралы заңды, Қоғамдық бірлестіктер туралы заңды, Бейбіт жиналыстарды, кездесулерді, шерулерді, пикеттер мен митингтерді ұйымдастыру және өткізу рәсімдері туралы заңды (Бейбіт жиналыстарды өткізу туралы заң), Қылмыстық Кодексті, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексін және Азаматтық іс жүргізу кодексін қамтиды.

¹⁴ Аталмыш сайлау үшін ОСК алғашқы туры үшін сайлау іс-шараларын күнтүзбелік жоспарын қабылдады және мүгедектердің дауыс беруі, сонымен қатар БАҚ және қолдаушы қолдардың растығын тексеру туралы ұсыныстарға қатысты бірқатар мәселелерді шешті.

¹⁵ Науқанды қаржыландыру, сайлаудан кейінгі дауды шешу, сайлау комиссияларын ұсыну, сайлаушыларды тіркеумен қатар, сырттай дауыс беру мен сайлауалды үгіт-насихат жүргізуге қатысты түсініксіз және тиянақсыздық бар.

¹⁶ 2016 жылғы БҰҰ АҚК [Қазақстандағы екінші мерзімді баяндама қорытындыларына ескертулердің](#) 51-5 тарауларын және 2014 жылғы БҰҰ АҚК [Торегожина Қазақстанға қарсы](#), 7 – 9 тарауларын қараңыз.

¹⁷ Заңда экстремизмнің толық анықтамасы қарастырылған, сонымен қатар 2016 БҰҰ АҚК [Қазақстандағы екінші мерзімді баяндама қорытындыларына ескертулердің](#) 13-14 тармақтарында критикаға кең анықтама берілген. Банк есеп шоттарын ашуда және түрлі қаржылық операцияларға, сонымен қатар мемлекеттік және жеке қызметтерге тыйым салу сынды шектеулер қойылуы мүмкін. Сонымен қатар, аталмыш өзгерістер Конституция бойынша азаматтылықтың тоқтатылуында қолданылады.

¹⁸ [1990 ЕЫҚҰ Копенгаген құжатының](#) 4 тарауында мүшелік етуші тараптар «олардың заңнамалары, ережелері, тәжірибелері мен саясаттары халықаралық заңнама міндеттеріне сай, Қағидаттар Декларацисы мен басқа да ЕЫҚҰ міндеттемелеріне сай болуы тиіс» делінген. 1996 БҰҰАҚК 12 тармағына АСХҚП-ға жасалған 25 жалпы ескертулерде «сөз еркіндігі, жиналыстар мен бірлестіктердің еркіндігі дауыс беру құқығын тиімді жүзеге асырудағы негізі талаптар болып табылады» делінген.

Сайлау үрдісін ұйымдастыру

Сайлау үрдісін ұйымдастыру ОСК-мен, 232 территориялық сайлау комиссиялар (ТСК), мен 9,968 учаскелік сайлау комиссияларынан (УСК) тұратын тұрақты әрі үш деңгейлі жүйесімен жүзеге асырылады. Сайлау үрдісін басқаруда басым көпшілігі әйелдер, атап айтқанда, ОСК мүшелерінің жетеуінің үшеуі және төмен деңгейлі комиссиялардың 67 пайызы әйелдер болып табылады.

ОСК мен ТСК құрамында бес жылдық мерзімге сайланатын жеті мүше бар. ОСК төрағасы мен оның екі мүшесін президент тағайындайды, сонымен қатар Сенат пен Мәжіліс әрқайсысы қалған екі мүшесін бекітеді. Сайлау туралы заңға еңгізілген 2018 жылғы өзгертулер бойынша УСК мүшелер саны олар қызмет көрсететін сайлаушылар санына қарай 5-11 және тақ болады, сондай-ақ оң өзгерістер бойынша УСК және ТСК мүшелерінің жартысынан кемі бір мекемеден

тағайындалуы мақұлданады.¹⁹ 2019 жылы қаңтар айында төменгі деңгейлі комиссиялар жергілікті кеңестермен (*Мәслихаттар*) тіркелеген саяси партиялардың кандидаттарды ұсынуы бойынша бір комиссияға ең көп дегенде бір өкілмен бекітілді. Ұсыныстар жеткіліксіз болған жағдайда, қоғамдық бірлестіктерден түскен өтініштер қабылданады, ал ол ұсыныстар жеткіліксіз болған жағдайда, жоғары сайлау комиссиясының өтініштері қарастырылады.²⁰ Алайда заңға сәйкес, *Мәслихаттар* ұсынылып отырған үміткерлердің ұсыныстарымен шектелмейді, сондай-ақ саяси партиялар мен бірлестіктердің мүшесі болып табылмайтын комиссияларды ұсына алады, бұл іс жүзінде кейбір ТСК мен УСК бірлесуінде саяси дисбаланс туғызады. ОСК деректеріне сәйкес, жеті тіркелген саяси партияның бесеуі ресми түрде тең өкілеттілікке ие.²¹ Алайда, ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-мен жіберілген комиссиялардың басым көпшілігі, шын мәнінде, бір мүшеден көбі «*Нұр Отан*» партиясымен байланысы бар.²² Сонымен қатар, 232 ТСК-нің 53-і жіберген дерек бойынша төрағалардың 89 пайызы «*Нұр Отан*» партиясымен ұсынылған және осындай жағдай УСК басшылығында да бақыланды. Ал басқаларында төрағалар комиссия мүшелерінің күнделікті жұмыстарына және олардың тәуелсіздігіне айтарлықтай әсер етіп басшылық еткен. ЕЫҚҰ/ДИАҚБ кейбір комиссия мүшелері оларды ұсынған ұйымды білген жоқ. Сайлау үрдісін басқару бойынша бір партияның аса тым уәкілдік етуі комиссиялардың бекітілу тетіктеріне және олардың бейтараптылықтарына қатысты алаңдаушылық туғызды, ал бұл халықаралық стандарттарға күдік келтіреді.²³

Сайлау дайындықтары тиімді, әрі заңды мерзімге сәйкес ұйымдастырылды. ОСК жүйелі түрде ашық отырыстар өткізді және оларға бақылаушылар, БАҚ пен партия өкілдері қатысты, сонымен қатар көптеген ОСК қаулылары олардың вебсайттарында уақытылы жарияланып отырды. Қаулылар анонимді түрде және талқыланбастан қабылданды. ОСК сайлауға қатысты дайындық жиналыстарын өткізді және оларға қоғам мүшелері қатыса аламады. Көптеген комиссия

¹⁹ 1000 сайлаушыға дейін бес мүше, 1001-2000 сайлаушыға дейін жеті мүше, 2001-2500 сайлаушыға дейін тоғыз мүше және 2501-3000 сайлаушыға дейін он бір мүше. Осыған дейін комиссия мүшелерінің барлық саны жетеу болды.

²⁰ ОСК ұсынған мәліметтерге сәйкес, мүшелердің 68.7 пайызы түрлі партиялар, ал қалған 29.9 пайызы қоғамдық бірлестіктер, сондай-ақ, 1.4 пайызы жоғары деңгейлі сайлау комиссиялары болып табылады. 40 пайызы жаңа мүшелер болып табылады.

²¹ 21.3 пайызы «*Нұр Отан*», 20.3 пайызы «ҚКХП», 20 пайызы «*Ауыл*», 19.4 пайызы «*Ақ жол*» 18.9 пайызы «*Бірлік*» партиясының атынан ұсынылған. «*Азат*» партиясы ұсынған жоқ. Ал Жалпы ұлттық социал-демократиялық партиясынан 5 ТСК және 68 УСК (0.2 пайыз) іріктеліп алынды.

²² Ақпараттар бойынша Аршалы, Бесқарағай және Зеренді ТСК барлығы «*Нұр Отан*» партиясына тиесілі. ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ Қызылордадағы 9 ТСК-нің 4-еуін бақылады, олардың мүшелерінің жартысынан көпшілігі «*Нұр Отан*» партиясына тиесілі. Маңғыстаудағы 7 ТСК-нің 6-ы «*Нұр Отан*» партиясына тиесілі. Шымкент қаласындағы 3 ТСК мүшесі «*Нұр Отан*» партиясына тиесілі. Аршалы ауданының ТСК құрамын қараңыз. Бірқатар жағдайларда көптеген комиссия мүшелері «*Нұр Отан*» партиясының мүшесі ретінде ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ деп табыла алады.

²³ 1996 жылғы БҰҰ АҚК СХҚП 25 бабына жасалған No. 25 Жалпы ескертулердің 20 тармағында “тәуелсіз сайлау басшылығы сайлау үрдісі әділ, белгіленген заңдарға сай өтуі үшін Конвенцияға сәйкес тағайындаулы тиіс”.

өкілдерімен қатар, ОСК ЕЫҚҰ/ДИАҚБ ақпараттарды жеткізуде ашықтық танытқанымен, БАҚ өкілдеріне сессияның күн тәртібіне тікелей қатысы жоқ мәселелер қолжетімді болған жоқ.

Төменгі деңгейлі комиссиялар өз жұмыстарын тиімді атқарды, алайда отырыстар арнайы негізде, мүдделі тараптарға хабарландырылмай өткізілді, ал бұл олардың айқындылығын көмескіледі. Сайлау туралы заң ТСК шешімдерін жариялауға міндеттегенімен, ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ көп жағдайда олардың жарияланбағандығын бақылады.²⁴ Комиссияларды сайлау күні үдерістерін оқытудың жалпыұлттық бағдарламасы қолға алынды, сондай-ақ бағдарлама күрделі және танымды болғанына қарамастан, іс жүзіндегі тапсырмалар шектеулі болды.

ОСК кешенді вебсайт құрды және сайлаушыларды оқытудың ауқымды бағдарламасын жарнамалық және оқыту бейнебаяндарымен жетілдірді, олардың көпшілігі дауыс беру үрдісіне және алғаш рет дауыс берушілерге арналған, сонымен қатар аталмыш бағдарламалар жүйелі түрде қазақ және орыс тілдерінде эфирде көрсетілді. Сайлаушылар тарапынан қабылданған қысым көрсетілушілік туралы мәліметтер нәтижесінде көптеген УСК үйлерді аралау арқылы сайлаушыларға сайлау күні туралы ақпарат бергендігін, сондай-ақ дауыс берушілердің сайлауға қатысу ниеттері жайлы сауалнама жүргізгендері туралы ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ға мәлімдеді.²⁵

Сайлаушыларды тіркеу

Сот іс-әрекетіне қабілетсіз деп таныған, жасалған қылмыстардың ауырлығына қарамастан сот үкімі бойынша бас бостандығынан айырылған тұлғаларды қоспағанда, 18 жасқа толған барлық азаматтар дауыс беруге құқылы. Тұтқындар мен психологиялық ауытқушылығы бар тұлғалардың дауыс беруіне қатысты аталмыш жалпы шектеулер ЕЫҚҰ міндеттемелері мен халықаралық міндеттемелерге сай болып табылады.²⁶

Сайлаушыларды тіркеу пассивтік болып табылады және сайлаушылар тұрғылықты мекенжайы бойынша сайлаушылар тізіміне еңгізілді. Заңға еңгізілген соңғы өзгерістерге сәйкес, жергілікті атқарушы органдар (*Әкімдіктер*) мемлекеттік азаматтарды тіркеу деректеріне негізделі отырып, сайлаушылар тізімдерін толықтырып жасады.²⁷ *Әкімдіктер* тиісті ТСК-ға сайлаушылар тізімдерін жылына екі рет ұсынады. ТСК сайлаушылар тізімдерін ОСК-ның сайлаушылар тізімінің электронды нұсқасымен салыстыра тексереді.²⁸ Қандайда бір сәйкессіздік анықталған жағдайда, оларды қайта қарау үшін *Әкімдіктерге* жіберіледі.²⁹ Заңға сәйкес, *Әкімдіктермен* жіберілген сайлаушылар тізімдерінің үзінділері тиісті УСК-ге 20 мамыр күні және сайлау учаскелерін қоғамдық бақылау үшін 25 мамырда қолжетімді болады, сонымен қатар бұл әдетте өтініш білдіру арқылы жүзеге асады. ТСК-ға кішігірім түзетулер еңгізілді, алайда ОСК-ге сәйкес, аталмыш өзгерістер мемлекеттік азаматтарды тіркеу деректеріне кіріктірілмейді. 20 мамыр күні ОСК 11,947,995 сайлаушы тіркелгенін мәлімдеді.

²⁴ 24 ТСК-де шешімдер мен жиналыс хаттамалары өтініш арқылы ғана қолжетімді болғандығы жөнінде ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ хабардар болды.

²⁵ Қарағанды, Павлодар және Петропавлда. 1996 жылғы БҰҰ АҚК АСХҚП жасалған No. 25 Жалпы ескертулердің 19 тармағында “...мұнда сайлаушының еркіне кедергі келтіруі мүмкін кез келген зорлық зомбылықсыз немесе мәжбүрлеусіз дауыс беруге құқылы адамдар кез келген кандидатқа дауыс бере алады, сонымен қатар референдум немесе плебисцитке қатысты кез келген ұсыныстарға қарсы бола алады немесе қолдай алады, үкіметке қарсы немесе қолдаушы бола алады. Сайлаушылар пікірлерін дербес, зорлық пен күш көрсету немесе мәжбүрлеусіз, сонымен қатар оған әсер ететін амалдарсыз жіткізуге құқылы” делінген.

²⁶ 1990 жылғы ЕЫҚҰ Копенгаген құжатының 24 тарауында құқықтар мен бостандықтарға шектеулер “заң мүддесіне қатаң пропорционалды болуы тиіс” делінген. 1996 БҰҰ АҚК АСХҚП 25 бабына жасалған No. 25 Жалпы ескертулердің 14 тармағында дауыс беру құқығынан айыру “объективті және себепті” болуы тиіс делінген. [2006 жылғы БҰҰ мұгедектер құқығы туралы конвенциясының \(CRPD\)](#) 1, 12 және 29 баптарына қараңыз.

²⁷ Осыған дейін 2018 жылы Сайлау туралы заңға түзетулер еңгізілді, *Әкімшіліктер* халықты тіркейтін институттар және үйлерді аралау арқылы жинақталған ақпаратқа негізделі отырып, тізімдерді жасады.

²⁸ ОСК-нің ТСК-ден алған деректертері мен ОСК мәліметтері бір көзден алынған (жеке тұлғалар дерекқоры).

²⁹ Заңға сәйкес, *Әкімдіктер* сайлаушылар тізімдерінің құрылуына және нақтылығына жауапты.

Дауыс беруге ниет білдірген тұрақты тұрғылықты мекенжайында болмайтын сайлаушылар сайлаудан 30 күн бұрын салай тізіміне уақытша енуге өтініш бере алады немесе сайлаушыларға өздері тіркелген мекенжайдан тыс кез келген сайлау учаскесінен дауыс беруге мүмкіндік беретін есептеп шығару куәлігін (ЕШК) алуға өтініш бере алады.³⁰ ЕШК берілуін бақылау үшін ОСК әрбір УСК-ге ТСК арқылы ЕШК бөлді. ЕШК сайлаудан кейін тексерілмейді. Салаушылар 4-8 маусым аралығында арнайы сайлау учаскесіне тіркелді, алайда ОСК өзгерістерді еңгізуде уақыт тапшылығына байланысты аталмыш сайлаушылар тұрақты тұрғылықты мекенжайлары бойынша сайлаушылар тізімдеріне енуі мүмкіндігін хабарлады. Сайлаушылар тізіміне тіркелмеген, алайда тиісті сайлау учаскесіне тиесілі болған мекенжайды растай алған дауыс берушілер сайлау күні қосымша тізімге ене алады. Сайлау күні сайлаушыларды тіркеу бірнеше реттік тіркеу нәтижелерінен көрінетін халықаралық озық тәжірибе болып табылады.³¹ Жалпы, сайлаушыларды тіркеудің жетілдірілген тексерісі мен мемлекеттік азаматтық тіркелім деректерімен біріктірілген электронды нұсқа сайлаушылар тізімдерінің нақтылығын жоғарылатты. Алайда, екі реттік тіркелуге байланысты бірнеше реттік дауыс беру мүмкіндігі мен ЕШК қолданылмауы алаңдаушылық тудырды.

Кандидаттарды тіркеу

Кандидаттар саяси партиялармен немесе тіркелген қоғамдық бірлестіктермен ұсыныла алады. ЕЫҚҰ міндеттемелеріне және ТМД конвенциясына сәйкес, 2017 жылғы түзетулер кандидаттардың президенттікке өзін-өзі ұсыну құқығын шектеді.³² Сонымен қатар, дауыс беру құқығы бар, әлеуетті кандидаттар тумысынан ел азаматы болуы тиіс, сондай-ақ кем дегенде 40 жасты, Қазақ тілін жетік меңгерген, жоғары білімді және ел аймағында соңғы он бес жыл көлемінде тұрған болуы шарт.³³ Жаңа заң бойынша қылмыстық жазасын өтеуші (шартты түрде өтеуді қоса алғанда) тұлғалар, соттығы өтелмеген тұлғалар немесе қылмыстық әрекеттер үшін сотталғандар, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық әрекеттерін қоса алғанда әкімшілік жазаға тартылғандарды сайлауға түсу құқығынан айырады. Сайлау туралы заңға еңгізілген 2017 жылғы түзетулер президенттікке кандидаттылыққа ұсынылу үшін бес жыл мемлекеттік қызметкер болу және медициналық тексерістен өту сынды қосымша талаптарды жүктейді.

Аталмыш талаптардың кешенділігі мен қатаңдығы басқа да кандидатыққа ұсынылуға құқылы тұлғалардың көпшілігінің өздерін кандидат ретінде ұсыну қолжетімділігін шектеу арқылы бәсекелестікті басуға бағытталады. Әсіресе, мекенжай, қазіргі немесе алдыңғы жұмысқа, тілге қатысты шектеулер мен қылмыстық сотталушылыққа қойылған шектеулер ЕЫҚҰ міндеттемелері және халықаралық міндеттемелер мен стандарттарға сай келмейді.³⁴

³⁰ ЕШК 24 мамырдан 8 маусымға дейін беріледі. ЕШК берілген сәттен бастап олардың сериялық нөмірі сайлаушылар тізімдеріне кіріктіріледі. ОСК мәліметіне сәйкес, 8 маусымнан бастап 35,951 ЕШК берілді.

³¹ 2002 жылғы Венеция Комиссиясының сайлау мәселелері бойынша үздік іс-тәжірибе кодексінің 1.2.iv бөлімінде “сайлау учаскелерінде сайлау күні сайлаушылар өздігінен тіркеле алмайды” делінген.

³² 1990 жылғы БҰҰ Копенгаген құжатының 7.5 тармағында қатысушы тараптарды “жеке тұлға немесе саяси партияның немесе ұйымның өкілі ретінде дискриминациясыз азаматтардың саяси немесе қоғамдық лауазымды қарастыру құқығын” құрметтеуге шақырады. 2002 жылғы ТМД Конвенциясының 10.3 тармағында “кандидаттар сайлаушылар тиісті сайлау аумағында сайлаушылармен өзін-өзі президенттікке кандидаттыққа ұсына алады” делінген.

³³ 2011 жылдан 2013 жылға дейін Женевадағы БҰҰ бөлімінің бас директоры қызметін атқарған Қ.Тоқаевтың өтініші бойынша, Конституциялық Кеңес дипломатиялық қызмет мақсатында шетелде тұру Қазақстан аумағындағы ресми тұруды тоқтатпайтыны туралы қаулы шығарды.

³⁴ АСХҚП-ның 25 және 2 біріктірілген бабында сайлауға түсу құқығы ешқандай дискриминациясыз жүзеге асырылуы талап етіледі. 1996 жылғы БҰҰ АҚК АСХҚП-ға жасалған No. 25 Жалпы ережелердің 15 тармағында “сайлауға түсуге құзіретті тұлғалар себепсіз немесе білімі, ел аумағында тұру сынды талаптарсыз, саяси қатыстылығына байланысты кандидаттар тізімінен шығарла алмайды”. 1990 ЕЫҚҰ Копенгаген құжатының 7.3 және 24 тармақтарында тең және әмбебап дауыс беруге кепілдік беріледі, сонымен қатар кез келген шектеудің заң мүддесіне пропорционал болуын талап етіледі. 2002 жылғы ТМД Конвенциясының 2 бабында “азаматтардың сайлауға және сайлауға түсуге қатысты құқытары...жынысына,

Жалпы тоғыз кандидат ұсынылды, олардың төртеуі саяси партиялармен және бесеуі бірлестіктермен ұсынылған.³⁵ ОСК әлеуетті кандидаттардың сәйкестігін растау кезеңі 28 сәуірде басталды және кандидаттардың Қазақ тілін жетік білуін растау үшін 30 сәуірде тіл емтиханы тапсырылды.³⁶ ОСК 2005 жылғы қаулысына сәйкес, тіл емтиханы шығарма жазу, мәнерлеп оқу және 15 минут бойы қоғам алдында сөз сөйлеуден тұрды. Алайда, емтиханды бағалаудың арнайы критерийі құрылмады, бұл кандидаттардың емтиханға дайындалу мүмкіндігін шектеп, емтихан нәтижесінің негізсіз бағалануына әлеует тудырды.³⁷ Бір әлеуетті кандидат тіл емтиханынан өте алмады және бір үміткердің кандидаттылығы ұсынылған бірлестікпен қайтарылды.³⁸

Қалған жеті үміткер өз кандидатурасын қолдаған сайлаушылардың қолдарын екі күн ішінде (1-3 мамыр) жинау үшін парақтар алды және аталмыш қолдар тіркелген сайлаушылардың жалпы санының кем дегенде бір пайызын құрайтын, барлық аудандар мен Алматы, Нұр-Сұлтан және Шымкент қалаларының үштен екі бөлігінен (аталмыш сайлау үшін 118,140) түсуі тиіс. ТСК қолдардың шынайылығын тексеру және нәтижелерді ОСК-ге жеткізу үшін бес күн беріледі. 2005 жылғы қаулы бойынша қолдардың жарамдылығын тексеру үшін ОСК орындар ұсынды.³⁹ Алайда, ТСК заңмен белгіленгендей түсінік беру арқылы кез келген жерде қолдардың жарамдылығын тексеруге мүмкіндігі болды, ал бұл халықаралық стандарттарға қайшы келеді.⁴⁰ Қажетті салық декларациясын өздері мен жұбайлары үшін ұсынып, 5,000 еуро көлеміндегі сайлау депозитін тапсырғаннан соң, жеті үміткер ОСК арқылы кандидат ретінде тіркелді, сонымен қатар Қазақстанда президенттікке кандидаттылыққа алғаш рет әйел адам ұсынылды.⁴¹ Заңға сәйкес, кандидаттар сайлау бюллетендерінде алфавиттік тәртіппен орналастырылды.⁴²

Сайлау науқаны

Сайлау науқаны кандидаттарды тіркеу үдерісі 11 мамырда аяқталғаннан кейін 7 маусымда тыныштық кезең басталғанға дейін жалғасты. Жеті кандидат түрлі партиялар мен қауымдастықтардан шыққандығы саяси әртүрлілікті ұсынғанымен, кейбіреулері ашық платформаларын ұсынып, сонымен қатар тек кейбіреулері ғана ашық түрде науқанға қатысты. Кандидаттардың көпшілігінің сайлауалды кеңселерінде белсенділік танытылса да, әйелдер

тіліне, дініне немесе сеніміне, саяси сеніміне, ұлттық немесе әлеуметтік шығу төркініне, этникалық топтарға мүшелік етуіне, мүліктік немес басқа жағдайларға тәуелді емес ” делінген.

³⁵ ОСК 13 ‘өзін-өзі ұсынған үміткерлердің кандидаттығын’ заңды талаптарға сай келмеуіне байланысты қайтарды.

³⁶ Заңға сәйкес, қазіргі президент тіл емтиханын тапсырудан босатылады.

³⁷ 2005 ОСК шешіміне орай тіл емтиханы шығарма жазу, мәнерлеп оқу және қоғам алдында 15 минут сөз сөйлеуден тұрды. 1990 жылғы ЕЫҚҰ Копенгаген құжатының 7.6 тарауында мүше елдерді “саяси партиялар мен ұйымдар қажетті заңды кепілдікпен заң мен билік алдында тең құзіреттілікке ие бола отырып, бір-бірімен бәсекеге түсе алады” делінген.

³⁸ Тіл емтиханынан өте алмаған кандидат Жоғарғы сотқа 6 мамырда шағымданды және шағым қалдырылды. Лингвистикалық Комиссия ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ кандидат 13-қатарлы шығармада 19 қате жасағанын, қалған екі кезеңін тапсыра алмағандығын хабарлады.

³⁹ Бірнеше дауыс берушілердің атынан бір адам қол қойған жағдайда немесе сайлаушы бір кандидатқа бір реттен көп дауыс берген жағдайда қолдарды тексеру жүргізіледі.

⁴⁰ 2002 жылғы Венеция Комиссиясының сайлау мәселелері бойынша үздік іс-тәжірибе кодексінің I.1.3.iii бөлімінде “қолдарды тексеру нақты ережелермен бақылануы тиіс”.

⁴¹ 2015 жылғы президенттік сайлауда үш кандидат сайлауға түсті. Депозит 2,125,000 қазақстандық теңге (KZT), жалақының ең төменгі мөлшерінен 50 есе; шамамен 1 Еуро = 426 теңге болып табылады. Депозит кем дегенде дауыстың бес пайызын алған кандидатқа ғана қайтарылады.

⁴² «Қазақстан коммунистік халық партиясы» ұсынған Жамбыл Ахметов, «Ақ жол» Демократиялық партиясының ұсынған Дания Еспаева, «Ұлт тағдыры» ұлттық-патриоттық қозғалысы қоғамдық бірлестігі ұсынған Әміржан Қосанов, «Ауыл» халықтық демократиялық-патриоттық партиясы ұсынған Төлеутай Рахымбеков, «Қазақстан Республикасы Кәсіподақтар федерациясы» республикалық кәсіподақ бірлестігі ұсынған Амангелді Таспихов, «Нұр Отан» партиясы ұсынған Қасым-Жомарт Тоқаев және «Ұлы дала қырандары» республикалық қозғалысы ұсынған Сәдібек Түгел.

басшылық лауазымдарға ие болмады, сонымен қатар, ешбір кандидат гендірлік мәселелерге қатысты нақты сайлау үндеухат ұсынбады.⁴³

Сайлауалды үгіт аса көрнекі болмады, сонымен қатар постерлер және билбордтармен шектелді, ал бұл шектеулі ғана қоғам қызығушылығын тудырды. Сонымен қатар кандидаттардың көпшілігі үгіт жасау мақсатында Интернетті қолданатынын хабарлағанымен, тек кейбіреулері ғана Интернеттің қатыстылығының маңыздылығын қолдады. Кандидаттар жариялы іс-шараны өткізу датасына он күн қалғанда өтінімді жергілікті атқарушы органдарға ұсынып, рұқсат берілгеннен кейін ғана қоғамдық жиналыстарды өткізе алады, ал бұл ЕЫҚҰ міндеттемелері мен халықаралық стандарттарға сай келмейді.⁴⁴ Бірқатар сұхбаттасушылар саяси іс-шараларды өткізуге қатысты рұқсаттардың қабылданбау мүмкіндігіне және шектелген үрдістерге байланысты өтініш білдірмегендігін ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ге мәлімдеді. Көп жағдайда, полиция ықтимал жиналыстардың алдын алу мақсатында күдіктілерді тергеу мен уақытша тұтқынға алды. Қоғамдық жиналыстарды ұйымдастырушылар мен қатысушылармен қатар, оған шақырушылар және сайлауға бойкот жариялағандарға айыппұл салынды және қамауға алынды.⁴⁵ Науқанның аяқталуы барысында бірнеше тұтқынға алу жағдайлары болды.⁴⁶ Аталмыш шектеулер сайлауалды науқаннан бұрын және науқан барысында жиналыстар мен саяси пікір білдіруге қатысты еркіндіктерді заңсыз шектейді.

ОСК деректеріне сәйкес, сайлауалды науқанның алғашқы 12 күнінде, мемлекет бойынша 7,453 үгіт-насихат шаралары жүргізілген. Алайда, ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ жалпы 55 шарадан хабардар болып, олардың 22-сін бақылауға алған. ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-нің барлық кандидаттарға жіберген сұранымдарына қарамастан, көпшілігі өздерінің сайлауалды үгіт-насихат жүргізу күнтізбесін қызмет бабындағы құжат болғандықтан қолжетімсіз еткен.⁴⁷ Кандидаттар ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ге жабық ғимарат ішінде өткізілетін шараларға бекітілген орындармен қанағаттанғандықтары және ашық аспан астында шара өткізбейтіндігі жайлы мәлімдеді.

Қ.Тоқаев президент қызметін атқарушы тұлға ретінде ел облыстарын белсенді аралап, БАҚ-та жиі көзге түсті. Сайлауалды науқан барысында Н.Назарбаев, Тұңғыш Президент ретінде өзінің халық алдында сөз сөйлеуін күшейте отырып, сайлаушыларды Қ.Тоқаевты қолдауға шақырды.⁴⁸

⁴³ СИДО (2014 жыл) [Қазақстандағы үшінші және төртінші жинақталған мерзімді баяндамаға қорытынды ескертулерді](#) қараңыз.

⁴⁴ Өтініште кездесудің мақсаты, форматы, орны, басталу және аяқталу уақыты, қатысушылардың шамамен алғандағы саны, ұйымдастырушылардың аты-жөндері көрсетілуі тиіс. БҰҰ бейбіт жиналыстар мен бірлестіктер бостандығы жөніндегі арнайы баяндамашысының [2015 жылғы баяндамасын](#) қараңыз. БҰҰ бейбіт жиналыстар мен бірлестіктер бостандығы жөніндегі арнайы баяндамашысының айтуынша “бейбіт жиналыстарды өткізу құқығы билік органдарының рұқсатына тиесілі болмауы керек, алайда қарапайым бақылаушылар мен көтерілісшілер полиция қорғанысында болуы туралы үрдісті алдын ала хабарландырумен шектелуі тиіс” делінген. 1996 жылғы АСХҚП-ға жасалған БҰҰ АҚК Жалпы ескертулер 12 тарауында “сөз еркіндігі, жиналыстар мен бірлестіктердің негізгі бостандықтары дауыс беруді тиімді жүзеге асырудың құралы болып табылады және толықтай қорғауда болуы тиіс” делінген. 1990 жылғы ЕЫҚҰ Копенгаген құжатының 9.2 тарауын қараңыз.

⁴⁵ Мысалы, 25 мамырда әлеуметтік желіде сайлауға бойкот жариялауға шақырған азамат екі күндік әкімшілік жазаға тартылды.

⁴⁶ 7-8 маусымда мемлекет бойынша ондаған адам ұсталды, олардың біреуі полиция Ресми тұлғалар ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ ҚДТ тиісті істердің кейбіреулерінің қаралып жатқандығын хабарлады

⁴⁷ ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ Ж.Ахметбеков пен А.Таспиховтың науқан кестесімен қамтамасыз етті. Қ.Тоқаев сайлауалды науқан штабы ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ге науқан кестесі, ішкі құжаттар мен жарияланбауы жөніндегі келісімшартқа қол қойғандығы жайлы мәлімдеді.

⁴⁸ Қ. Тоқаевтің кейбір сайлауалды үгіт-насихат плакаттарында Тұңғыш Президент Н.Назарбаевпен бірге оның бастамасымен жасалған әлеуметтік, экономикалық, сыртқы саясатының өз жалғасын табатыны және жүзеге асырылатыны айрықша көрсетілген. Президенттің ресми [вебсайтында](#), Н.Назарбаев өзінің лаузымынан босатылар алдын сайлау науқаны басталған сәттен бастап 5 маусымға дейін төрт рет халыққа арнап сөз сөйлеген; науқан басталған кезеңнен бастап, 7 маусымға дейін Н.Назарбаев, Тұңғыш Президент ретінде, мемлекеттер басшылары, мемлекеттік ресми тұлғаларды марапаттау мен жоғары деңгейдегі шараларға қатысып, 21 үндеу жүргізген.

Бірқатар жағдайларда мемлекеттік қызметкерлер мен студенттер ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ға мемлекеттік қызметкерлермен сайлауалды іс-шараларға қатысу бойынша нұсқаулықтың берілгендігін және президент қызметін атқарушы тұлғаға дауыс беретіндігі жайлы мәлімдеді.⁴⁹ Аталмыш әрекеттер партия мен мемлекет арасындағы шекараны бұзды, сонымен қатар сайлаушылардың ЕЫҚҰ міндеттемелерінде көрсетілгендей еркін дауыс беруіне байланысты алаңдаушылық туды.⁵⁰

Сайлау науқанын қаржыландыру

Сайлау туралы заң мемлекеттік және жеке қаржыландыруды қарастырады. Кандидаттар кейбір сайлауалды үгіт-насихат шығындарын ОСК белгілеген тәртіп бойынша мемлекеттік бюджет есебінен, сонымен қатар Нұр-Сұлтан қаласының Әкімдігімен ашылған шоттар арқылы жанама түрде бөлінген қаржы есебінен жаба алады, ал ол сайлау комиссияларымен ұйымдастырылады.⁵¹ Кандидаттар қаржыға ие болу үшін қажетті құжаттар мен өтініш қалдыруы тиіс. Мемлекет тарапынан бөлінетін қаржыға өтініш білдіру, оның жұмсалғандығы туралы есеп беру үдерісі тым күрделі, ұзақ және заңмен реттеледі, сонымен қатар кандидаттардан түсініктеме беруді талап етеді.⁵²

Жеке қаржыландыру қорлары кандидаттардың өздерінің жеке қорлары, кандидаттарды ұсынған саяси партиялардың немесе бірлестіктердің және де өзге жеке мен заңды тұлғалар салымдарынан тұруы мүмкін.⁵³ Мемлекет қаржыландыратын ұйымдар, қайырымдылық, діни қауымдастықтар салымдарына, сондай-ақ шетелдік және анонимді қаржы көздеріне тыйым салынады. Кандидаттар тіркеуден өткен күні ОСК бекіткен банкте арнайы есеп шотын ашуға міндетті. Барлық кандидаттарға қаржы жинақтаудың біріңғай күні белгіленбеген. Банк ОСК-ға апта сайын салымдар мен шығыстар жайлы есеп беруге міндеттеледі.⁵⁴ ОСК науқанды қаржыландырудың тек жиынтық деректерін ғана жариялады және онда қаржыны кімнің немесе қандай мақсатта жұмсағандығы көрсетілген жоқ, сол себепті жүйенің айқындылығын бұлыңғыр етті.⁵⁵

Сайлау нәтижелері жарияланғаннан кейін бес күннен соң, кандидаттар сайлау науқанына бөлінген қаражыны жұмсау жайлы есепті ОСК-ға тапсыруға міндетті және аталмыш есеп ОСК вебсайтында жарияланатын болады. Сайлау науқанын қаржыландыру туралы ережені бұзған

⁴⁹ Ақтау, Ақтөбе, Алматы, Атырау, Қостанай, Қызылорда, Нұр-Сұлтан, Павлодар, Петропавл және Семей қалаларындағы жағдайлар ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ге хабарланды.

⁵⁰ 1990 жылғы ЕЫҚҰ Копенгаген құжатының 5.4 тарауында “мемлекеттік және жеке партиялары анық бөлінуі тиіс, әсіресе саяси партиялар үкіметпен бірлеспеуі тиіс” делінген. ТМД Конвенциясының 19.2g бабында қатысушы тараптарды “... заң мен саясат партия мен үкіметтің арасындағы бөліністі қамтамасыз етуіне” шақырады. ЕЫҚҰ копенгаген құжатының 7.7 тарауында “заң мен қоғамдық саясатқа әділ, әрі еркін атмосферада әкімшілік қылмыс, заң бұзушылық, партияларды қорқыту болып табылмайтын және кандидаттардың өз пікірлері мен ұсыныстарын білдіруге саяси үгіт-насихат жүргізуін қамтамасыз етеді, сонымен немесе сайлаушыларды қорқынышсыз еркін сайлауға оқыту мен талқылаудың алдың алуы тиіс” делінген. 1996 жылғы АСХҚП жасалған БҰҰ АҚК Жалпы ескертулер No. 25 19 тарауын қараңыз.

⁵¹ Әрбір кандидат ТВ-ға шығу үшін шамамен 12,350 Еуро және радиоға 470 Еуро; Баспасөз БАҚ басылымдары үшін 1,900 Еуро; қоғамдық іс-шараларды өткізу үшін 470 Еуро; үгіт-насихат материалдарын басып шығару үшін 940 Еуро және транспорттық шығындар үшін 1,110 Еуро алуға құқылы.

⁵² Сайлауалды үгіт-насихат жасауға бөлінген қаржы кандидаттарға тікелей қолжетімді емес, алайда Нұр-Сұлтан қаласының Әкімдігімен ашылған арнайы есеп шоттарға аударылады. Қаржы сайлау комиссиясымен бақыланады, кандидаттар қаржыландыруға өтініш білдіріп, қызмет көрсетушілер тарапынан расталған құжат пен төлем жасалған шотты тапсырып қаржыландыруға ие болады. Комиссия 10 күн ішінде қаржы аударады.

⁵³ Кандидаттар мен ұсынушы органдардың меншікті қаражаты 12,000 жалақының ең төменгі мөлшерінен (шамамен 1.2 Еуро) және қайырымдылық 15,000 жалақының ең төменгі мөлшерінен (шамамен 1.5 миллион Еуро) аспауы тиіс. Заңға сәйкес, кандидаттардың шығындары жеке және мемлекеттік қорлармен шектеледі (шамамен 2.72 миллион Еуро).

⁵⁴ ОСК ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМді сайлау науқаны барысында жеке қорлардың шығыстарына қосымша бақылау жүргізбейтіндігін хабарлады.

⁵⁵ [ОСК баяндамасына](#) сәйкес, ең үлкен салымды Қ.Тоқаев (шамамен 2.6 миллион Еуро) жинаған. Өзге кандидаттар бірлесе шамамен 2 миллион жинады.

жағдайда кандидат тіркеуден алынып тасталады. Сайлаудан кейін және жеңіске жеткен кандидаттың инаугурациясына кіріскенге дейін сайлау науқанын қаржыландыру туралы ереже бұзылған жағдайда сайлау нәтижелері жарамсыз болып табылады.

Бұқаралық ақпарат құралдары

Конституцияда сөз еркіндігі мен ақпаратқа қолжетімділікке кепілдік берілген, бірақ БАҚ нормативті-құқықтық базасы бірқатар қатаң шектеулермен шектеледі. Алдыңғы ДИАҚБ ұсыныстарына және ЕЫҚҰ БАҚ бостандығы жөніндегі өкілінің талаптарына қайшы келетіндей, айыптау мен кемсіту қылмыстық іс болып табылады. Әлеуметтік, ұлттық және діни араздықты тудыруға араңдату, сонымен қатар жалған ақпаратты тарату сынды қылмыстық істерге қомақты сомада айыппұл салынады немесе 20 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасына тартылатын болады.⁵⁶ ЕЫҚҰ БАҚ бостандығы жөніндегі өкілі көптеген тілшілерге қысым астында және қорқынышпен жұмыс жасап жатқандығын, сонымен қатар оларға билік органдарына ұсынатын мемлекеттік ақпаратқа қолжетімді емес екендігін, сондай-ақ Қазақстанда тілшілерді қалдыру аса алаңдататын жайт екендігін бірнеше рет мәлімдеді.⁵⁷

Көптеген хабар тарату құралдары мен баспасөз жартылай немесе толықтай мемлекет тарапынан қаржыландырылады. Көптеген ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушыларының мәлімдемесі бойынша, мемлекет тарапынан қаржыландырылатын БАҚ-та басқа БАҚ-пен салыстырғанда ресми көздердегі ақпаратқа қолжетімділік әлдеқайда жоғары болғанымен, ресми ақпараттарға сыни баға берілмеген. ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ сұхбаттасушылары ұлттық және жергілікті билік органдары жаппай жарнамалау келісімшарттарын тарату арқылы, шектелген жарнамалық нарықпен олардың еркіндігіне нұқсан келтіргендігін хабарлады.⁵⁸ Сайлаудың өткізілуі туралы мәлімдеме жасалғаннан бері мемлекет тарапынан қаржыландырылатын БАҚ қоғам мүддесін қамтитын белгілі бір саяси шараларды таратпайтындығын мәлімдеді.⁵⁹ Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің басшылығымен Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті, сонымен қатар Бас прокуратура және Ұлттық қауіпсіздік комитеті сот шешімінсіз БАҚ көздерінің жұмыс жасауына тыйым салуына және вебсайттарды бұғаттауға құқылы. 9 мамырда Facebook, Instagram және YouTube сынды бірнеше интернет құралдары қолжетімді болмады.⁶⁰ ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ кешкі уақытта әлеуметтік желілерге қолжетімділіктің шектелгенін немесе сөндірілгенін күнделікті бақылап отырды. Заңды күштер мен санкциялардың қолданылуы өзін-өзі цензурауға алып келді, сондай-ақ Интернетте шектелген саяси пікірталас тудырды, ал бұл халықаралық стандарттарға сай келмейді.⁶¹

Сайлауалды үгіт-насихат көбінесе мемлекет қаржыландыратын жалпыұлттық арналарда жүрді. Кейбір БАҚ ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ тым қатаң ережелерге байланысты сайлауға қатысты мәселелерді таратпайтындығын мәлімдеді. ОСК 29 мамырда жарыс сөз өткізу үшін *Хабар ТВ* арнасын таңдады. Жарыс сөзге төрт кандидат қатысты, ал қалған үш кандидаттың сенім білдірген тұлғалары сөз сөйледі, сондай-ақ олардың қатарында қазіргі президенттің сенім білдірген тұлғасы болды. Жарыс сөзге әйел адам қатысқан жоқ. Қатысушылар Қазақ немесе Орыс

⁵⁶ БАҚ істеріне қатысты шектеу жоқ.

⁵⁷ ЕЫҚҰ арнайы баяндамашысының келесі баяндамаларын қараңыз: [5 сәуір 2018 жылы](#), [8 қараша 2018 жылы](#), [27 ақпан 2019 жылы](#).

⁵⁸ Ақпараттандыру және әлеуметтік даму министрлігінің ақпараттарына сәйкес 3,000 астам тіркелген БАҚ бар.

⁵⁹ Мемлекет қаржыландыратын телеарналар мен онлайн жаңалық вебсайттары 21 сәуір мен 1 мамырдағы көтерілістер мен кейбір белсенділердің және журналистердің қамауға алынуы туралы баяндамаларды жариялаған жоқ. Тек кейбір арналар ғана баспана мәселесі бойынша құрылған “Көпбалалы аналар” атты тобының қарсылығын ғана жария етті.

⁶⁰ 10 мамырдағы ЕЫҚҰ арнайы баяндамашысының [баяндамасын](#) қараңыз. Кейбір сұхбаттасушылардың айтуынша, Нұр-Сұлтан қаласы мен Алматы ауданында Интернет қолжетімді бола алмаған жоқ. Ақпарат және Әлеуметтік даму министрлігінің 14 мамырдағы [баяндамасын](#) қараңыз, онда сол күні болған қызмет көрсетушілерге қатысты техникалық ақаулар бар.

⁶¹ 2011 жылғы АСХҚП 19 бабына жасалған БҰҰ АҚК Жалпы ескертулер No. 34 21-25 тарауларын қараңыз.

тілдерінде аудармасыз сөз сөйледі, сондай-ақ сайлаушыларға екі тілдің бірінде ғана пікір білдіру шектелді.

Сайлауалды науқан барысында Н.Назарбаев Тұңғыш Президент ретінде көптеген тақырыпаттарда көрініп, БАҚ назарын аударды.⁶² Мемлекет қаржыландыратын хабар тарату құралдары Н.Назарабаевтың сайлауға қатысты үгітіне эфирлік уақыттың 12-31 пайызын арнады. Қ.Тоқаевқа күнделікті президенттік қызметімен 37-57 пайыз аралығында БАҚ-та жарық көрсе, кандидат ретінде 5-12 пайыз жарық көріп отырды. Ал басқа кандидаттардың әрқайсысына 3-8 пайыз берілді. Мемлекет қаржыландыратын газеттер сол ретті ұстанды. Кандидаттардың үгіт-насихаттарының таратылуы жағымды немесе бейтарап болды, сонымен қатар ақпарат кандидаттардың сенім білдірген тұлғаларымен жеткізілді. Жалпы хабар тарату құралдары көрермендерді кандидаттардың науқан платформасының кешенді талдауымен қамтамасыз еткен жоқ. Ақылы жарнамалар келетін болсақ, барлық кандидаттар өз видео жарнамаларын мемлекет қаржыландыратын хабар тарату құралдарына жіберіп отырды, ал Қ.Тоқаевтың жарнамалық видеолары екі немесе үш жеке арналарда көрсетілді. БАҚ сайлауалды үгіт барысында кандидаттарға ресми түрде эфирлік уақытпен қамтамасыз еткенімен, президент қызметін атқарушы мен Тұңғыш Президенттің жан-жақты қамтылуы барлық кандидаттар үшін тең ойын алаңының дәрежесін көрсете алмады. БАҚ тарапынан сыни сараптаманың болмауымен қатар сайлаушылардың ақпаратты түрде таңдау жасау қабілеттерін шектеді.

Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті барлық ұлттық телеарналарды, елдегі 150 вебсайт пен әлеуметтік желілерді сандық және сапалық тұрғыдан бақылағандығы жөнінде ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ді хабардар етті.⁶³ 8 мамырдан бастап Бас прокуратура қоғамдық пікірге сауалнама жүргізуге қатысты заңның түсіндірілуіне қатысты екі негізгі ескерту жасады.⁶⁴

Шағымдар мен өтініштер

Сайлауға қатысты шағымдар мен өтініштер болжалды заң бұзушылық орын алған он күннің ішінде сайлау комиссиясына немесе барлық мүдделі тұлғалармен қатар, сотқа да берілуі мүмкін.⁶⁵ Сайлау комиссиясы шағымдарды бес күн ішінде қарап шыға алады, ал төменгі деңгейлі комиссиялардың шешімдеріне қатысты шағымдар үш күн ішінде қарастырылады. Шағымдар сайлау күнінен бұрын бес күн ішінде немесе сайлау күні шұғыл қаралуы тиіс.⁶⁶ ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ жүргізген статистикалық зерттеулер бойынша ОСК-ға ресми тыңдалым жүргізілмеген және талап етушіге қосымша дәлелдер табуға мүмкіндік берілместен жалпы саны 157 өтініш пен шағым қабылданған. Өтініштерге қарамастан, ОСК тарапынан шағымдар немесе ресми шешімдер мен жауаптар мәтіндері құқықтық қорғаудың тиімді құралы ретінде жарияланған жоқ, тіптен ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-ге жіберілген жоқ, ал бұл ЕЫҚҰ міндеттемелеріне қайшы келеді.⁶⁷

⁶² Телеарналар: *Хабар ТВ, Қазақстан ТВ* (мемлекет тарапынан қаржыландырылатын телерадиотаратушы компаниялар), *Еуразия Бірінші арнасы* (негізінен мемлекет тарапынан қаржыландырылатын телерадиотарату компания), *31 Арна* және *КТК* (жеке-меншік арналар). Радио: *Қазақ Радиосы* (мемлекет тарапынан қаржыландырылатын). Газеттер: *«Егемен Қазақстан»* және *«Қазақстанға Правда»* (мемлекет тарапынан қаржыландырылатын), *«Литер»*, *«Время»*, *«Жас Алаш»* (жеке-меншік газеттер). Электронды көздер: sputniknews.kz, tengrinews.kz, және www.zakon.kz.

⁶³ Аталмыш бақылаудың әдістері қоғамға қолжетімді емес.

⁶⁴ Әкімшілік қылмыстық кодекстің 120 бабы бойынша айып тағылады, бірақ Сайлау туралы заң пікір алу сынды сауалнамаларды жүргізуге тыйым салмайды, тек БАҚ-қа сауалнама жүргізілген мәліметтерді жариялауға міндеттейді.

⁶⁵ Шағым екі органға бір уақытта түскен жағдайда, сайлау комиссиясы сот шешімін күшіне енгенге дейін барлық үрдістерді тоқтатуы тиіс.

⁶⁶ Сайлау комиссиясы шағым түскен күні сайлаушылар тізіміне еңгізуге қатысты шағымдар мәселесін шешуі керек және олардың шешімдері ілгерідегі сотта қарастырылуға жарамды болып табылады.

⁶⁷ ОСК бойынша, кандидаттарды тіркеу барысында жалпы саны 35 және науқан басталған уақыттан бастап 100 өтініш қабылданды. Олардың басым көпшілігі сайлау үрдісін басқару (76), өзін-өзі ұсыну бойынша өтініш (32), олардың 8-і жарамсыз деп танылды, қалған 9-ы ТСК тексерісіне жіберілді. ОСК 11 өтінішті шағымдарға жатқызды. 1990 жылғы ЕЫҚҰ Копенгаген құжатының 5.11 тарауында «адамдарға қарсы билік шешімдер

Жоғарғы сот ОСК шешіміне қатысты шағымдар мен өтініштерді қабылдайды. Кандидаттарды тіркеу немесе тіркеуден шығару туралы шағымдар мен өтініштер ОСК шешімін Жоғарғы сотқа жібергеннен кейін, соңғы шешім шығару үшін он күн ішінде қарастырылады. Сот шешімі үгіт-насихат жүргізуге тең жағдай жасалынуы үшін сайлау науқаны басталғаннан кейін қабылданады. Кандидаттарды тіркеуге қатысты Жоғарғы сотқа бес өтініш келіп түскен, олардың төртеуі жарамсыз деп табылды және біреуі қалдырылды.⁶⁸

Сайлаудың соңғы нәтижелеріне қатысты Конституциялық Кеңеске хабарландыру жарияланған күннен бастап он күн ішінде шағымдана алады, сондай-ақ аталмыш құқық тек президентке, парламенттің екі палатасының төрағалары, парламенттің кем дегенде бестен бір мүшесіне немесе Премьер-Министрге беріледі. Бұл озық сайлау тәжірибесіне қарсы келсе де, азаматтарды сайлау нәтижесіне күмән келтіру мүмкіндіктерінен айырады.⁶⁹

Конституция соттардың төрелігін дербес жүргізуін қамтамасыз етеді. Алайда, барлық деңгейдегі соттар тікелей президентпен тағайындалады және босатылады, сондықтан атқарушы органға тәуелді, сонымен қатар биліктерді бөлу қағидасына қайшы келетін тәртіптік шараларды қолдану арқылы жүзеге асырылады.⁷⁰ Осы сайлауда орын алып отырған жағдай сынды қазіргі президенттің аталмыш сайлауға ұсынылуы сайлау дауын шешеудегі қоғамдық сенімін кетіруде. Кейбір соттар ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ-мен кездесу өткізу үшін *Әкімдіктердің* мақұлдауын талап еткен немесе басқа жағдайда *Әкімдіктер* сот атынан кездесулер ұйымдастыруы талап етілді.

Сайлауға қатысты құқық бұзушылық туралы мәлімдемелерді мемлекеттік айыптаушы немесе соттар бес күн ішінде қарайды. Айыптаушылар сайлау туралы заңнаманың орындалуын белсенді түрде бақылайды.⁷¹

Азаматтық және халықаралық бақылаушылар

Сайлау туралы заңда азаматтық және халықаралық бақылаушылардың қызметін қарастырылады. Азаматтық бақылаушыларды қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық емес ұйымдар тағайындай алады. Сайлау үрдісін басқаруда ресми аккредиттеу белгіленбеген.⁷² Кандидаттар мен тіркелген саяси партиялардың әрбір сайлау учаскесінде бір сенімді тұлғасы болады.

толықтай әділ болуы, сонымен қатар құқықтық қорғаныс құралдарының ережелері көрсетілуі тиіс» және тараптардың қатысуымен 5.10 тарауда «билік шешіміне қарсы құқықтық қорғаудың тиімді құралы негізгі құқықтар мен заңды бірігуді қамтамасыз етуге кепілдік береді» делінген.

⁶⁸ Аталмыш жайттар кандидаттарға қойылған конституциялық шектеулерге қатысты шешімдердің бірі қаралды және азаматтардың құқықтары жөніндегі Жоғарғы сот алқасымен сот үкімінің бұзылуымен қалдырылды. Тағы бір апелляциялық шағым тіл емтиханын бағалау мен оның нәтижелерінің ашық жариялануына байланысты кандидаттың беделіне нұсқан келтіргендікке қатысты болды. Сот сайлауға қатысты үш тыңдалым жүргізді, біреуіне қоғам мен ЕЫҚҰ/ДИАҚБ бақылаушыларын қатыстырылмады, шағым қалдырылды.

⁶⁹ 2002 жылғы Венеция Комиссиясының сайлау мәселелері бойынша үздік іс-тәжірибе кодексінің II.3.3.3.f бөлімінде сайлау нәтижелеріне қатысты тікелей заңды ұсынады: “барлық кандидаттар мен сайлаушылар... апелляциялық шағым беруі тиіс. Сайлау нәтижелеріне қатысты сайлаушылар тарапынан түскен шағымдар заңды құрам құрылуы мүмкін” делінген.

⁷⁰ 1990 ЕЫҚҰ Копенгаген құжатының 5.12 тарауында мүшелік етуші елдерден соттардың тәуелсіздігі мен қоғамдық сот қызметтерінің бейтараптылығына қамтамасыз етуді талап етеді. [Соттарды тағайындау бойынша Венеция Комиссиясының баяндамасы](#) және [Венеция Комиссиясының соттардың тәуелсіздігі жөніндегі Еуропалық қағидатын](#) қараңыз.

⁷¹ 8 маусымда, Прокуратура сайлауға қатысты сегіз сот істерін қарады. Олардың бесеуі қоғамдық пікірді сұраудың ережелерінің бұзылуына қатысты болды. Nur.kz және Exclusive.kz жаңалық порталдарына Алматы арнайы ауданаралық сотымен 180 Еуро көлемінде айыппұл салынды. Екі азаматқа сайлау нәтижесіне қатысты әлеуметті желілерінде пост ретінде жариялағаны үшін 90 Еуро көлемінде айыппұл салынды, бұл іске қатысты шағым түсті және Алматы облыстық сотымен қалдырылды. Жоғарғы сот кассация бойынша жазаны қалдырды, тағы бір іс қаралуда. Бір азаматқа науқан постерлерін жыртқаны үшін айыппұл салынды.

⁷² Азаматтық бақылаушыларға ұсынылған ұйымдардан хат алу талап етіледі.

Азаматтық қоғам ұйымдарына қойылған шектеулі кеңістікке қарамастан, Next.kz, ҚЖАҚ, «Эхо» ҚБ және *Аманат* сынды бірқатар ұйымдарға бақылаушылар орнатылды. Алайда, ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ бірқатар сұхбаттасушылары саяси бағдар мен кейбір топтардың дербестігіне қатысты алаңдаушылық білдірді. Халықаралық бақылаушыларды ОСК аккредиттейді. 3 маусымда ОСК 1013 халықаралық бақылаушыларды аккредиттеді.

Сайлау күні

Сайлау күні тиімді ұйымдастырылды, бірақ дауыс беру барысында, дауыстарды санау мен мәліметтерді кестеге еңгіу барысындағы процедуралық кемшіліктер мен ағаттықтардың айтарлықтай саны, сондай-ақ сайлауда заңсыз әрекеттердің орын алуы сынды жайттар байқалды. Дауыс беру жалпы тыныш және белгілі бір тәртіппен жүргізілгенімен, Нұр-Сұлтан, Алматы, Семей және Шымкент қалаларында болған бейбіт наразылық білдіру шараларының нәтижесі полицияның наразылық білдірушілерді тарату немесе тұтқынға алумен аяқталды. ХСБМ Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында мыңдаған наразылық білдірушілермен қатар, тілшілер және адам құқықтарын қорғаушылардың тұтқынға алынғаны жөніндегі келесі есепті қабылдады және бақылау жасады. Тергеу изоляторларында қоғам мүшелері мен бақылаушыларға жабық түрде сот істеріні қаралды, сонымен қатар құқықтық қорғау мен басқа да процедуралық ережелердің бұзылуы болған жоқ.⁷³

Сайлау күні барысында аса айқындылық қамтамасыз етілген жоқ, бірқатар сайлау учаскелерінде ХСБМ бақылаушылары сайлаушылар тізімін жіті тексеруге рұқсат етілген жоқ немесе оларға дауыс беру учаскелерінен және дауыстарды сайлауда біршама алыс қашықтықты сақтауды ұсынылды. ХСБМ сайлау учаскелерінің 6 байқаушыларды бақылады.

Көптеген сайлау учаскелері уақытында ашылды. Дауыстарды санау және бюллетендер саныны жариялау сынды кейбір процедуралар бақылаулардың дерлік жартысында тәртіп сақталған жоқ. Сайлау күнінде бақылауға алынған сайлау учаскелерінің 28 пайызында мүгедектерге дауыс беруге қолжетімді болмады. Әйелдер УСК-лерде көптеп ұсынылды, сонымен қатар сайлау учаскелерінің 63 пайызында төрағалық қызмет атқарды.

Сайлау учаскелерінің 6 пайызда дауыс беру негативті бағаланды. Ел бойынша сайлау учаскелерінде, сонымен қатар сайлаушылар тізіміндегі (бақылаулардың 9 пайызы) қолдардың шынайылығы, жеке куәлігінсіз келген сайлаушылар (3 пайыз) сайлауға қатысқан және топпен дауыс беру (4 пайыз) сынды маңызды қателіктер байқалған. ХСБМ 23 сайлау учаскесінде бюллетендердің сайлау жәшігіне тасталынуын бақылаған және ХСБМ-ге кемінде тағы басқа 19 сайлау учаскесінде бюллетендердің сайлау жәшігіне тасталынуы түсірілген бейне материалдарды ке келіп түсті. Аталмыш бейнематериалдардың көпшілігі әлеуметтік желіге кеңінен таралып кетті. Сайлау учаскелерінің 4 пайызында сайлау учаскелерінің сыртындағы жеке тұлғалар сайлауға қатысуы туралы мәліметтер жазылған.

ХСБМ бақылаушылары сайлаушылардың көпшілігі сайлаушылар тізіміне сайлау күні еңгізілгенін мәлімдеді, атап айтқанда әрбір сайлау учаскесіне орта есеппен 25 сайлаушы еңгізілген.⁷⁴ Кейбір жағдайларда сайлаушылар сайлау учаскесіне мекенжайы тиісті емес азаматтардың тізімге еңгізілгендігі байқалған. ХСБМ бақылаушылары сайлау учаскелерінде орналасқан Халыққа қызмет көрсету орталығында (ХҚКО) сайлау күні сайлаушылар тізімге ене

⁷³ АСХҚП-ның 9-тармығында адам құқықтары және бостандықтарының қорғаулуы мен бостандығынан айыру «заң мақсаттарына пропорционалды» болуын талап етеді. 14-бапта «күзиретті, тәуелсіз және бейтарап түрде әділ және қоғамдық тыңдалым...(d)өзін-өзі қорғауда немесе заңды өз таңдауы бойынша күзиретті тұланың көмегімен қорғанысқа ие болу... (g) өзіне қарсы куәлік етуге және кінәні мойындамау» құқығы қамтамасыз етілген. 1990 жылғы БҰҰ Копенгаген құжатының 5.10-тармағын қараңыз.

⁷⁴ Бақылаудағы 40 сайлау учаскесінде сайлау күні 100-ден аса дауыс берушілер сайлаушылар тізіміне еңгізілген.

алуы үшін тұрғылықты мекенжай анықтамасын талап еткендерге бергендігі байқалды.⁷⁵ ХСБМ бақылауындағы бір азамат бірнеше реттік мекенжай анықтамасын талап еткен жағдайдың алдын алу тетіктері болмағандығы байқалды. УСК-лер сайлау учаскелерінің 12 пайызында ЕШК-лердің қолданылмағандығы байқалған немесе сайлау учаскелерінің 13 пайызында ЕШК арқылы дауыс берген сайлаушылар туралы деректерді қабылдады, бұл ЕШК қорғаушыларының сайлаушылар тізімдерін біріктіруге кедергі келтірген және сайлаушылар теңдігін қаматтасыз етпеген.

ОСК сайлаушылардың 77 пайызының дауыс бергендігін және сайлау күні тіркелген сайлаушылар санын жарияламайтындығын ХСБМ-ге мәлімдеді. ОСК сайлау учаскелерімен топтастырылған ақпараттарды және сайлау нәтижелерін жариялауды жоспарламады, себебі сайлау нәтижелерінің айқындылығын бұлыңғыр ететін және үрдіске қоғам сеніміне күмән туғызғанымен, бұл заңда талап етілмеген.

ХСБМ бақылаушылары сайлау учаскелерінің жартысынан көбіндегі дауыстарды санау үрдісін негативті бағалады, сонымен қатар 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.4 тармағында талап етілгендей, бюллетендер саналғандығы мен әділ жарияланғандығына қатысты маңызды мәселелер көтерілді, бақылаудағы сайлау учаскелерінің төрттен бір бөлігінде бақылаушылар дауыстарды санауға қатыстырылмады. ХСБМ санаудың бақылаудың 11 пайызында қасақана бұрмалаушылықтарды және бақылаулардың 9 пайызында бюллетендерді сайлау жәшігіне тастауда байқатар маңызды процедуралық ақаулар байқалған. Бақылаудағы УСК-лердің жартысында бюллетендер саны сайлаушылардың қолдарын санау немесе сайлаушылар санын жариялау және қолданылмаған бюллетендер санын анықтамалған. Бақылаудағы УСК-лердің жартысынан көбінде ЕШК арқылы дауыс берген сайлаушылар саны анықталмаған. Сайлау учаскелерінің үштен бір бөлігінде сайлау жәшігінің ашылуынан бұрын қолданылмаған бюллетендердің көзін жойған. УСК-лер дауыстарды санау барысында сайлаушылардың таңдауын жариялады және кейбір жағдайларда, бюллетендер санауға дейін бағаналарға бұрыс бөлінгені байқалды.

Бақылаулардың бестен бірінің хаттамаларында үйде дауыс берген сайлаушылардың саны көрсетілмеген. Қозғалмалы сайлау жәшіктерінің саны үйде дауыс беретін сайлау жәшіктерінің санына қарағанда әлдеқайда көп болған, сонымен қатар санауда 81 пайызы байқалды, бірақ олардың 19 пайызы ғана жарамды деп танылды. Барлық санақтардың 9 пайызында бюллетендердің жалпы саны дауыс бергендердің санынан асып түскен. Бақылаудағы УСК-лердің жартысынан көбінде хаттамаға еңгізілген және көп жағдайларда жарияланбаған сандық мәліметтер жарияламады. Кейбір УСК-лер хаттамаларды қолдан және толықтай толтырмаған. 92 ТСК-нің бестен бірінде мәліметтерді кестеге еңгізу үрдісі айқындылықтың жетіспеушілігінен (22 ТСК-де), сонымен қатар 9 ТСК-де сайлау да заңсыз әрекеттердің байқалғандығына байланысты негативті бағаланды.⁷⁶ Бұған ТСК-лер хаттамасының есебінің аяқталуымен қатар (19 жағдайда), заңға қайшы болып табылатындай ТСК қызметкерлері УСК төрағаларына сайлау нәтижелерін өзгертуге бағыт бергендігі кіреді. Түркістан және Шымкент қалаларындағы 3 ТСК-де ХСБМ бақылаушыларына рұқсат етілмеді. Хаттамаларды қабылдау мен кестеге еңгізу үрдістері 15 ТСК-де дәлме-дәл жасалынбай, кейбіреулерінде қажетсіз ақпарат толтырылған. УСК хаттамаларының бірқатары 23 ТСК-де реттелмеген. 10 маусым күні ОСК сайлаудың алдын ала қорытындыларын жариялады, олардың нәтижелері бойынша Қ.Тоқаев 70.76 пайызбен сайлауды ұтты.

⁷⁵ Сағат 11-ге қарай Нұр- Сұлтан қаласындағы 138 және 139 сайлау учаскелеріндегі ХҚКО сәйкесінше 200 және 150 мекенжай анықтамалары берілгендігін ХСБМ-ге хабарлады.

⁷⁶ Алматы, Шығыс Қазақстан, Нұр-Сұлтан, Павлодар, Түркістан және Жамбылдағы ТСК-лер бақылауы бойынша. Сонымен қатар, Жалағаш және Қызылордадағы (Қызылорда облысы) ТСК-леріндегі барлық УСК хаттамаларына УСК мүшелерімен алдын ала қол қойылған.

МИССИЯ ЖӨНІНДЕГІ АҚПАРАТ ЖӘНЕ АЛҒЫСТАР

Нұр-Сұлтан, 10 маусым 2019ж. – Аталмыш Алдын ала қорытындылар және нәтижелер жөнінде мәлімдеме ЕЫҚҰ Демократиялық институттар мен адам құқықтары жөніндегі бюросы (ДИАҚБ) және ЕЫҚҰ Парламенттік Ассамблеясының (ЕЫҚҰ ПА) бірлескен күш-жігерінің нәтижесі болып табылады. ЕЫҚҰ міндеттемелеріне, басқа да халықаралық міндеттемелері мен стандарттарына, сондай-ақ ұлттық заңнама талаптарына сәйкестігін анықтау үшін бағалау жүргізілді.

ЕЫҚҰ ПА Президенті Георге Церетели ЕЫҚҰ төрағасымен Арнайы үйлестіруші және ЕЫҚҰ қысқа мерзімді бақылау миссиясының басшысы ретінде тағайындалды. Маргарета Киенер Неллен ЕЫҚҰ ПА делегациясын басқарды. 8 мамырдан бастап жұмыс жасайтын елші Уршула Гашек ЕЫҚҰ СБМ басшысы болып табылады.

Сайлауды бақылау жөніндегі халықаралық миссия (СББХМ) құрамына енетін институттардың әрқайсысы 2005 жылғы Халықаралық сайлауды бақылау қағидаттарының Декларациясын мақұлдады. Алдын ала қорытындылар және нәтижелер жөнінде мәлімдеме сайлау үрдісінің аяқталуына дейін жасалынды. Сайлаудың түпкілікті бағалануы ішінара сайлау үрдісінің қалған кезеңдерін жүргізумен, яғни дауыстарды санау, мәліметтерді кестеге жинақтау және нәтижені жариялау, сонымен бірге сайлаудан кейінгі күні түсуі мүмкін болған шағымдар мен өтініштерді қарап шығуға байланысты. ЕЫҚҰ кешенді қорытынды есеппен оған қажетті түзетулер енгізуге ұсыныстарды айлау үрдісі аяқталғаннан соң сегіз апта ішінде жасайды. ЕЫҚҰ ПА өз есебін 2019 жылдың шілде айында Люксембургте өтетін жыл сайынғы сессиясында көрсететін болады.

ЕЫҚҰ СБМ ұрамына астанада орналасқан 13 сарапшы мен елдің бүкіл аумағы бойынша орналасқан 22 ұзақ мерзімді бақылаушы кіреді. Сайлау күні 40 елден 339 бақылаушымен қатар, ЕЫҚҰ бекіткен 290 ұзақ және қысқа мерзімді бақылаушылар және ЕЫҚҰ ПА-дан 49 делегация мүшелері орналастырылды. Ашылу рәсімі бойынша 9968 сайлау учаскесінің 113-де бақыланды және дауыс беру 1350 сайлау учаскелерінде бақыланды. Дауыстарды санау 116 сайлау учаскесінде бақыланды және мәліметтерді кестеге жинақтау 232 ТСК-ның 100 бақыланды.

СББХМ билік органдарына сайлауды бақылау мақсатында шақырғандары үшін, Орталық сайлау комиссиясына және Сыртқы істер министрлігіне көрсеткен көмегі үшін алғысын білдіреді. Сонымен қатар, олар басқа да мемлекеттік мекемелерге, саяси партияларға, БАҚ және азаматтық қоғам ұйымдарына, халықаралық қоғамдастық өкілдеріне серіктестік үшін алғыс білдіреді.

Қосымша ақпарат алу үшін төменде көрсетілгендерге хабарласыңыздар:

- Уршула Гашек, ЕЫҚҰ/ДИАҚБ СБМ басшысы, Нұр-Сұлтанда (+7 7172 599 901);
- Катя Андруз, ЕЫҚҰ/ДИАҚБ өкілі (+7 701 643 6153 немесе +48 609 522 266), немесе Radivoje Grujić, Сайлау мәселелері бойынша ЕЫҚҰ/ДИАҚБ кеңесшісі, Варшавада (+48 669 672 451);
- Анна Ди Доменико, ЕЫҚҰ ПА (+7 7751 3532 69 немесе +45 601 08380);

ЕЫҚҰ/ДИАҚБ мекен-жайы:

Гранд Парк Есіл қонақ үйі, Бейбітшілік көшесі 8, 1-қабат, Нұр-Сұлтан, 010000

Тел: + 7 172 591 901 (қосымша 115); Факс: +7 172 591 318; Электронды пошта: office@odihr.kz

***Есеп мәтінінің ағылшын тіліндегі нұсқасы жалғыз ресми нұсқа болып табылады.
Есеп мәтінінің қазақ және орыс тілдеріндегі бейресми нұсқалары бар.***